

УДК 094.4:001.891(477)

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ СТАРОДРУКІВ ТА ЇХ ПАСПОРТИЗАЦІЯ

Галина КОВАЛЬЧУК

*Національна бібліотека України ім. В. Вернадського,
пр. 40-річчя Жовтня, 3, м. Київ, 01039, Україна, тел. (044) 267-48-63*

На сьогодні в Україні існує значна кількість колекцій стародруків, що зберігаються у бібліотеках та музеях. На підставі багаторічного практичного досвіду та теоретичних розробок автор знайомить з основними принципами укладання паспорта на колекцію стародруків і демонструє, що окрім основної облікової функції, така робота має також на меті вивчати історію формування колекції і вимагає проводити певні розвідки, здійснювати відповідні студії, а отже перетворюється на справжнє наукове дослідження.

Ключові слова: стародруки, книжкові колекції, паспортизація.

Останнім часом дослідники приділяють все більше уваги питанням паспортизації історико-культурних фондів¹.

Теорія та практика колекційного зберігання стародруків переконують, що для чіткого та всебічного обліку зібрань стародрукованих видань, окрім звичайного сумарного та індивідуального, потрібна паспортизація таких колекцій. Адже відомо, що значна частина стародруків дійшла до нашого часу в конволютах – штучних збірниках, які складаються з різних видань або рукописів. Конволюти трапляються видавничі, але найчастіше – власницькі: оскільки більшість видань виходили з друкарень без палітурок, власник добирав декілька, як правило, одноформатних книжок. Це могли бути твори одного автора, книжки одного видавництва, видання однієї тематики тощо.

За правилами інвентаризації, які розроблені в радянські часи, до інвентарної книги заносилися дані першого алігату з конволюта; до сумарної книги найчастіше – кількість одиниць зберігання (корінців на полиці). Навіть коли всі алігати розписано і представлено в каталогах, чіткого обліку за кількістю назв і примірників немає. В якому ж документі такий облік має подаватися? На нашу думку, в паспорті кожної конкретної колекції стародруків, для чого потрібно уважно один раз і назавжди прорахувати і закріпити письмово кількість одиниць зберігання, з них конволютів; кількість алігатів, з них, бажано, кількість тих, що належать до цієї колекції (інкунабулів, палеотипів, альдин чи ельзевірів тощо); кількість назв видань (вона не обов'язково збігатиметься з кількістю алігатів – може бути кілька примірників одного видання);

¹ Муха Л. В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: паспортизація фондів (Для Державного реєстру національного культурного надбання України) // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 3. – С. 3–7; Методичні рекомендації з питань організаційної роботи з колекціями, особовими бібліотеками та книжковими зібраннями у бібліотеках науково-дослідних установ НАН України // Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної Академії наук України: Збірник документів і матеріалів. – Київ, 2000. – Вип. 3. – С. 54–63; Лисенко Л. В. Створення паспортної системи на історичні книжкові колекційні фонди // Колекції пам'яток писемності та друку в бібліотечних фондах України: Проблеми формування, збереження, розкриття. – Харків, 2003. – С. 127–137.

кількість примірників; кількість томів (якщо одне багатотомове видання представлено кількома книжковими одиницями – одиницями зберігання). Крім того, варто було б зазначити кількість фрагментів, адже стосовно стародруків вони обліковуються як окремі примірники.

Але коли дослідник починає так прискіпливо вивчати ту чи іншу колекцію стародруків, яка в комплексі становить самостійну пам'ятку – цінну збірку віддалених від нас у часі книжок – безперечно виникне бажання й навіть необхідність дослідити історію формування цієї збірки, яка могла дійти як приватна бібліотека історичної особи чи бути створена з різних джерел як колекція вже в державній бібліотеці. Тому вважаємо за доцільне після фіксації обов'язкових відомостей – повної офіційної назви збірки, хронологічних меж колекції, фондозасновника, зазначення дати формування основної частини колекції, її сучасного місцезнаходження та кількісного складу за усіма параметрами, наведеними вище, – вказати, якщо це можливо, відомості про осіб, які формували колекцію, та подати історичну довідку про неї.

Безумовно, паспорт – це не ґрунтовне самостійне дослідження історії формування тієї чи іншої колекції, і зайві деталі тут не потрібні. Проте головні віхи або етапи організації збірки, її опрацювання, введення до наукового обігу необхідні, так би мовити, для першої довідки. Це може бути, при потребі, поштовою для глибших досліджень цих проблем.

Як приклад, можемо запропонувати довідку з паспорта інкунабул Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (НБУВ). Першим організатором формування колекції інкунабул та інших стародруків через їх відбір з основних фондів на початку 20-х рр. ХХ ст. був заступник директора Всенародної бібліотеки України (ВБУ, колишня назва НБУВ), завідувач одночасно двох відділів – *Orientalia* та Стародруків – Віктор Федорович Іваницький (1881–1960-ті рр.?). Він розробив комплекс інструктивних матеріалів і безпосередньо організовував роботу подібно як в усіх великих бібліотеках світу. Першим дослідником інкунабул у цей час в Києві був Павло Миколайович Попов (1890–1971), завідувач Відділу письма і друку Всеукраїнського музейного містечка в Лаврі. Він вивчав інкунабули не лише цього відділу, але й бібліотек Києво-Печерської Лаври, Софійського собору, Київської Духовної академії, Київського університету св. Володимира. Ці інкунабули опісля потрапили до відділу стародруків ВБУ. Від 1924 р. активну роботу з відбору стародруків та вивчення інкунабул розпочинає старший науковий співробітник ВБУ Борис Іванович Зданевич (1886–1966), який, власне, й сформував цю колекцію, підготувавши за період з 1929 по 1940 р. до друку її науковий каталог (появі в світ перешкодила війна). Активно підтримували його в цій справі завідувач відділу стародруків (з 1926 по 1937 рр.) С. І. Маслов та директор Бібліотеки з вересня 1933 по травень 1936 р. В. М. Іванушкін. На початку війни Б. І. Зданевич вивіз з Києва до Уфи, куди евакуювали найцінніші фонди Бібліотеки, збірку інкунабул. Після війни її повністю повернули до Бібліотеки. В кінці 60-х – на початку 70-х років колекцію досліджувала співробітниця відділу стародруків Г. І. Ломонос-Рівна: вона підготувала до друку каталог колекції, яку сформував Б. І. Зданевич (опубліковано 1974 р.).

До такої короткої довідки варто подати також інформацію щодо форм та обставин надходження книжок до бібліотечної колекції. Причому бажано вказати, безумовно, кількість примірників з кожного зібрання.

Так, для колекції інкунабул НБУВ, зважаючи на час та реалії її формування (20 – 30 рр. ХХ ст., передання під державну охорону та зберігання великих бібліотек,

установ, які скасувала радянська влада, а також зосередження найдавніших друків в єдиному центрі з метою наукового дослідження), це був насамперед відбір видань XV ст. з історичних зібрань: бібліотеки Київського університету св. Володимира, Волинського державного науково-дослідного музею, Київської духовної академії, Відділу письма та друку Всеукраїнського музейного містечка, Вінницької філії ВБУ, бібліотек Києво-Софіївського собору, Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Печерської Лаври, Київської духовної семінарії тощо. Крім того, було виявлено та вибрано інкунабули зі складу приватних бібліотек, які також на початку 20-х рр. потрапили до ВБУ – Загінецької бібліотеки Б. Стажинського, бібліотеки Вишневецького замку та ін.

Серед інших шляхів надходження – придбання примірників у приватних осіб та в антикварнях, а також одержання кількох примірників з інститутів Академії наук та музеїв. Ознаки зберігання в попередніх колекціях та збірках є на самих інкунабулах, відомості про їхнє походження наведені певною мірою в друкованому каталозі², а також в архівних матеріалах: численних чернетках каталога Б. Зданевича та в інвентарній книзі інкунабул, яку він вів 1941 р.

Ще один шлях – вилучення фрагментів рукописів та першодруків з палітурок стародрукованих видань, коли замість картону використовували так звану макулатуру – застарілі чи браковані аркуші. Завдяки цій практиці історія світового книговидання має низку важливих пам'яток раннього періоду друкарства. Діяльність з дослідження та “хірургічного” розтину оправ стародруків провадив у Києві в середині 30-х рр. знов-таки (спільно з реставратором Н.І. Касперовичем), Б.І. Зданевич, який добре знав про подібну практику західних учених, переважно німецьких. Саме так були знайдені всі дрібні друки Й. Гутенберга, і український дослідник чудово розумів значення подібних пошуків. З оправ шести стародруків вилучено фрагменти 16 інкунабул і одного давнього латинського рукопису. Найціннішими із знахідок були, згідно з дослідженням Б.І. Зданевича, 4 подвійні аркуші (16 сторінок), надрукованих т. зв. шрифтом “Kalendertype”. Це був майже повний список єпископатів римо-католицької церкви, бракувало тільки початку. Вивчивши особливості правопису, пунктуації, повноту списку єпископатів, папір, шрифт, дослідник довів, що знайдено одне з ранніх видань першодрукаря Й. Гутенберга – “Provinciale Romanum”, тобто перелік римських провінцій, невідоме доти в історії друкарства.

Спеціалісти з різних країн, враховуючи ретельність і переконливість дослідження Б. Зданевича, його відповідні публікації, виступ на міжнародній конференції у Львові 1940 р., а також підготову фототипічного перевидання інкунабули з науковими коментарями українською та німецькою мовами³, визнали видання одним з ранніх друків Й. Гутенберга, і це мало велике значення для історії інкунабулознавства, і для авторитету зібрання стародруків бібліотеки Академії наук України.

На жаль, оригінал “Provinciale Romanum” невдовзі зник за й досі не до кінця з'ясованих обставин (за записом у старій інвентарній книзі, був, за наказом директора бібліотеки, переданий 1 липня 1935 р. до бухгалтерії для зберігання в сейфі). Зникнення зафіксовано в листопаді 1937 р.⁴. Отже, колекція інкунабул бібліотеки

² Каталог інкунабул / Уклад Б. Зданевич. – Київ, 1974. – С. 234–237.

³ Зданевич Б.І. Provinciale Romanum. Невідоме видання Йоганна Гутенберга. – Київ, 1941. – 58 с. + XXI арк. іл.

⁴ Див.: Ковальчук Г.І. Борис Зданевич і його відкриття “Provinciale Romanum” // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – НБУВ). – 2003. – Вип. 10. – С. 68–82.

зменшилася на один унікальний примірник, і це було відомо ще наприкінці 30-х рр., зазначено в названому друкованому вище каталозі 1974 р., згадувано в публікаціях⁵.

Зрозуміло, про всі втрати в колекціях стародруків, особливо першодруків, у паспорті повинен бути відповідний запис. Так, саме укладання паспорта цієї колекції примусило нас звернутися до архівних джерел і провести бодай статистичну перевірку повноти колекції в порівнянні з часом її формування. Виявилось, що з інкунабул, які заінвентаризував Б. І. Зданевич на початку 1941 р., дві книги були на той час на виставці у Волинському державному музеї на умовах тимчасового експонування: Brant S. Das Nartenschiff. Basel, [I.III.1498]. 4°. 164 f. (2-й примірник у збірці, походив з Бібліотеки університету св. Володимира, Coll. Jablonoviana, 287); 2) Schedel H. Liber Chronicarum. Norimbergae: Antonius Koberger, 1493. 2°. 326 f. (примірник з Волинського державного музею). Після повернення фондів з евакуації, під час переобліків 1947 і 1948 рр., у старій інвентарній книзі зафіксовано, що обидва примірники відсутні, як і в машинописі каталога Б. Зданевича (ці документи зберігаються в архіві бібліотеки). Книгу Г. Шеделя виявила і заінвентаризувала Г. І. Ломонос-Рівна в грудні 1967 р. Названий примірник видання С. Бранта відсутній, в друкований каталог не включений. Але тепер, маючи цю інформацію, ми принаймні можемо його шукати і зафіксувати, якщо такі виявимо теперішнє місцезнаходження.

Вважаємо за доцільне вказувати в паспорті умови зберігання, спосіб розміщення книжок, а також загальний стан фізичного збереження колекції. Зокрема, інкунабули НБУВ зберігаються в замкнених на ключ дерев'яних шафах XVIII ст. Скляні двері шаф закриті чорним папером. Спосіб розміщення спочатку задумано за алфавітом прізвищ авторів чи назв, так і проведено інвентаризацію 1941 р., проте до кінця цей принцип не витримано, і сьогодні спосіб розміщення формальний, за шифрами. У 2000–2001 рр. науковці Центру консервації та реставрації НБУВ обстежили всі примірники колекції, зробили бібліометричну характеристику їхнього зовнішнього стану: оправа втрачена або частково втрачена у 80 одиниць збереження (22,1%); збереглася задовільно в 141 од. зб. (39 %); добре – в 16 од. зб. (4,4 %). Незадовільний стан паперу мають 48 од. зб. (13,3 %); задовільний – 289 од. зб. (79,8 %). Докладні дані та рекомендації щодо консерваційних заходів зафіксовано у відповідному документі ЦКР НБУВ.

Як відомо, велике значення для збереження книжкових пам'яток під час обслуговування користувачів має заміна оригіналів копіями. Виготовлення копій, принаймні найцінніших, рукописних книг і стародруків повинно бути постійним завданням у спеціалізованих історико-культурних відділах бібліотек. Наявність копій на бібліотечні примірники, ми вважаємо, також повинна бути представлена в паспорті. Це дуже важливо, оскільки зменшує навантаження на оригінал цінного примірника і тим самим зберігає його від пошкодження чи викрадення. Безумовно, копії робитимуться і далі, але й на час укладання паспорта вважаємо за доцільне подати інформацію про існуючі копії, зазначивши бібліографічні відомості оригіналу, його шифр, а також шифр копії, котра повинна зберігатися окремо, в підручному фонді, скажімо. Можна вказати також спосіб виготовлення копії: фотоксерокс, оформлений у вигляді книжки; факсимільне видання; фотокопія тощо.

У паспорті потрібно розкрити також існуючий довідковий апарат щодо колекції. Наприклад, наявність інкунабул НБУВ розкриті в друкованому каталозі, названому

⁵ *Исаевич Я. Д.* Предисловие // *Кестнер И.* Иоганн Гутенберг. – Львов, 1987. – С. 9.

вище; в топографічному картковому каталозі, в зведеному алфавітному картковому каталозі видань XV–XX ст. латинським шрифтом, що ведеться у відділі; в електронній базі даних, створеній для Державного реєстру книжкових пам'яток України (488 записів, внесених 2002 р.).

Ще одним важливим розділом паспорта ми вважаємо інформацію (якщо така є) про бібліографію стосовно колекції. Час минає, і певні публікації забуваються, тому в паспорті доцільно вказати існуючі матеріали, щоб майбутні дослідники могли оперативно знайти потрібні відомості. Самі ж публікації доцільно також зібрати, принаймні в ксерокопіях. Це можуть бути окремі спеціальні дослідження колекції, або й навіть інформація в ширших за змістом статтях, де цій колекції чи окремим її примірникам присвячено певну увагу. Наприклад, ми знайшли 20 публікацій, в яких міститься інформація про інкунабули Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського⁶.

Якщо колекція не закрита для доукомплектування, наприклад, коли йдеться про колишню приватну бібліотеку, всі дані про її поповнення після основної роботи з її опрацювання, зокрема, після публікації друкованого каталога, варто також подавати в паспорті. Так, за останній час серед масиву палеотипів, які компактно зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, атрибутовано й відібрано до колекції інкунабул два видання XV ст.: *Biblia latina*. Vol. 1–5. [Strasburg: Adolf Rusch, impensis Anton Koberger, 1481]. 2°; *Meffret. Sermones de tempore et de sanctis seu Hortulus reginae*. P. 3. [Basel: Nicolaus Kessler, ante 1486]. 2°. У 80-х рр. колекцію також поповнила інкунабула: *Molitoris J. Tabula super totam summam venerabilis domini Anthonini directiua*. [Köln: Heinrich Quentell], 1484. 2°. Проте два примірники, зафіксовані в друкованому каталозі як інкунабули (без місця і року видання), виявилися, на підставі перевірки за сучасними джерелами, палеотипами. Таким чином, враховуючи всі означені вище уточнення, можемо констатувати, що колекція інкунабул НБУВ на

⁶ *Бирюк Я.* Інкунабули Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР // Архіви України. 1965. – № 5. – С. 73–79; *Бондар Н.* Відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України // Друкарство. – 1998. – Березень–квітень. – С. 4–7; *Її ж.* Найдавніші інкунабули НБУВ // Наукові праці НБУВ. – Київ, 2003. – Вип. 10. – С. 98–136; *Її ж.* Першодруки НБУВ // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 1. – С. 23–29; *Бровкін А., Шовкопляс І.* Фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського: Коротка інформація. – Київ, 1993. – С. 31; *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918–1941. – Київ, 1998. – С. 186–189, 258; *Зданевич Б. І.* Нові дані до історії початків друкарства (Невідоме видання Гутенберга) // Вісті АН УРСР. – 1936. – № 10. – С. 9–24; *Його ж.* *Provinciale Romanum*: Невідоме видання Й. Гутенберга. – Київ, 1941. – 57 с., XXI арк. іл.; *История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР.* – Киев, 1979. – С. 93, 99; *Каталог інкунабул / Укл. Б. Зданевич.* – Київ, 1974. – 251 с.; *Ковальчук Г.* Борис Зданевич і його відкриття “*Provinciale Romanum*” // Наукові праці НБУВ. – Київ, 2003. – Вип. 10. – С. 67–82; *Еє же.* Борис Иванович Зданевич і формування колекції старопечатних книг Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Библиотека в контексте истории: Мат-лы 5-й международной науч. конф. / РГБ, НИО библиотечноговедения. – Москва, 2003. – С. 446–451; *Її ж.* Видання Біблії з фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2000. – Вип. 5. – С. 4–6; *Маслов С. І.* Відділ стародруків бібліотеки УАН // Вісті УАН. – 1936. – № 1–2. – С. 59–74; *Його ж.* Всенародна бібліотека України та стародруки // Бібліотечний збірник. – 1927. – № 2. – С. 72–77; *Молодчиков А. В.* Отдел редкой книги Центральной научной библиотеки Украинской ССР // Библиотечно-библиографическая информация библиотек АН СССР и академий наук союзных республик. – 1966. – № 2. – С. 25–46; *Рева Л. Г.* Видання Шваймпольта Фіюля у фондах відділу стародруків та рідкісних видань ЦНБ // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 3. – С. 20–21; *Ровна Г.* Пам'ятки людської думки: Рідкісні книги найбільшої української книгозбірні та її нове поповнення // Наука і суспільство. – 1968. – № 2. – С. 36–38; *Росовецька Т. М.* Празький *Passional* 1495 року // Наукові праці НБУВ. – Київ, 2003. – Вип. 10. – С. 83–97; *Шовкопляс І. Г., Сотниченко П. А., Воробей М. А.* Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського Академії наук УРСР: Короткий огляд. – Київ, 1989. – С. 53–55, 75–77.

початок 2004 р. нараховує 368 одиниць зберігання (шифри ІА 1–364), з них 70 конволютів, що містять 294 алігати, з яких 239 видань інкунабульного періоду, 48 палеотипів, 4 рукописи, 1 видання 1604 р., 1 – 1599 р., 1 – 1552 р. Назв видань – 488, разом з томами – 501; примірників видань – 517, з них 35 – фрагменти видань. 2 видання в колекції, відбиті в друкованому та картковому каталогах як видання XV ст., згідно з атрибуцією М. А. Шамрай 80-х рр. XX ст., не є інкунабулами: ІА 207 (№ 285 за каталогом Б. Зданевича) та ІА 259 (№ 377).

Отже, укладання паспорта на колекцію стародруків, окрім основної облікової функції, має також ще одну важливу мету – дослідити історію формування колекції, провести певні розвідки, здійснити відповідні студії, і таким чином перетворюється на справжнє наукове дослідження.

THE STUDY IN HISTORY OF FORMATION OF OLD-PRINTED BOOKS COLLECTIONS AND THEIR CERTIFICATION

Halyna KOVAL'CHUK

*The Vernadsky National Library of Ukraine,
3, Prosp. 40-richcha Zhovtnia, Kyiv, 01039, Ukraine, phone (044) 267-48-63*

There are several collections of old-printed books in Ukrainian libraries and museums. Based on long practical experience and theoretical studies, the autor presents the main principles for creating certificate of old-printed boos collection and demonstrates that along with the main registration function such a work aims also at studying history of collection formation and requires certain studies, and therefore becomes a real scholarly research.

Key words: oid-printed books, book collections, certification

Стаття надійшла в редакцію 23.04.2004

Прийнята до друку 27.12.2004